

Riešenie tzv. maďarskej otázky v odboji a po II. sv. vojne Osídľovací úrad pre Slovensko a Fond národnej obnovy

MAREK SYRNÝ

Interný materiál pre riešiteľov projektu APV V-24-0049 DIGINARCH-AI – Digitalizácia a inteligentná obsahová analýza historických dokumentov pre odbornú archívnu činnosť a historickú vedu

Po vzniku Československa v roku 1918 žilo na území Slovenska z necelých 3 miliónov obyvateľov približne 600 tisíc Maďarov, čo tvorilo pätinu jeho obyvateľstva (druhou najpočetnejšou menšinou boli Nemci – 140 tisíc). Menšiny medzivojnového Československa požívali značné medzinárodne záväzné a vnútroštátne zaručené národnostné práva. Mali svoje politické strany a rozsiahlu sieť národnostného školstva. Ak v určitom okrese mala menšina viac ako 20 % zastúpenia, mohlo sa úradovať aj v jazyku tejto menšiny. Podobne to bolo aj s verejnými nápismi a podobne. Veľmi početné bolo aj menšinové školstvo a vďaka nemeckej vysokej škole mohli českí Nemci získať úplné vzdelanie, aj keď ovládali iba materinský jazyk, resp. i pri horšom zvládaní češtiny.

V na svoju dobu vyspelej občianskej spoločnosti medzivojnového Československa do relatívne dobrých vzťahov medzi štátotvorným „československým národom“ a nemeckou i maďarskou menšinou však neustále a výrazne zasahovala politika a mocenské záujmy domácich i zahraničných aktérov. Československá vláda sa obávala odstredivých tendencií nemeckej a maďarskej menšiny, ktorá bola lákaná víziou spojenia sa s materskými štátmi a nadobudnutím predošlého postavenia štátotvorného etnika. Tieto prirodzené tendencie ešte znásobovali aktivity nacistickej či maďarskej politiky snažiacej sa destabilizovať Československo a prinajmenšom znovupripojiť územia väčšinou obývané svojimi „súkmeňovcami“, resp. v ideálnom prípade Československo dekonštruovať vo svoj prospech.

Rozpad tzv. versailleského systému, ktorý udržiaval status quo nastolený po porážke Nemecka a Rakúsko-Uhorska po prvej svetovej vojne, bol dovŕšený v roku 1938, najskôr anšlusom Rakúska a potom Mníchovskou dohodou v noci z 29. na 30. septembra. Tzv. mníchovský diktát bol najväčšou traumou československej politiky (pre približne dve tretiny provládnych resp. pročeskoslovenských politických síl v štáte) a nezmazateľne formoval československú politiku počas II. svetovej vojny a v povojnovom období. Priamo, na základe Mníchovského diktátu, stratilo Československo v prospech Nemecka 28 tisíc km² svojho pohraničného územia, kde žilo približne 2,8 milióna Nemcov a 800 tisíc Čechov. Sekundárne, dôvetkom Mníchovskej dohody, prišlo o ďalšie pohraničné územia

v prospech Poľska a Maďarska v októbri a v novembri 1938 na základe vynútej „vzájomnej dohody“ s týmito štátmi. Celkovo tak Československo prišlo o štvrtinu svojho územia s takmer 5 miliónmi obyvateľov, z ktorých asi štvrtinu tvorili Česi a Slováci. V prípade slovenskej politiky bola prirodzene najtraumatizujúcejšia strata južného Slovenska v prospech Maďarska na základe prvej Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938, ktorou Slovensko stratilo pätinu svojho dovtedajšieho územia a štvrtinu obyvateľstva, pričom z tunajších 850-tisíc obyvateľov bolo 60 % Maďarov a 35 % Slovákov.

Počas celého nasledujúceho obdobia – bez ohľadu na to, či šlo o československú exilovú vládu a politiku, alebo o domáci odboj v českých krajinách a na Slovensku – bolo najvýraznejšou požiadavkou obnovenie československej štátnosti stratenej v marci 1939 nemeckým zásahom a obnovenie jej predmníchovských hraníc. Zo slovenského pohľadu bolo úplne jedno, či šlo o oficiálnu l'udácku reprezentáciu Slovenského štátu, alebo o slovenský odboj, ale všeobecne pre slovenskú politiku rokov 1939 – 1944 platí rovnako, že navrátenie Maďarskom získaných území južného Slovenska patrilo k najviac pociťovaným národným potrebám.

V prvých rokoch vojny, keď celému európskemu priestoru jednoznačne dominovalo nacistické Nemecko, zamestnávali pozornosť československej politiky skôr otázky vlastného existenčného prežitia či budovania exilových organizačných štruktúr. S prvými väčšími problémami nacistickej vojnovnej mašinérie (nedobytie Británie, zapojenie Sovietov a Američanov do vojny...) a po plnokrvnom etablovaní sa československého exilového štátneho zriadenia v Londýne (júl 1941) prichádzali aj prvé plány, ako zabezpečiť povojnové Československo pred akýmkoľvek „novým Mníchovom“, t. j. ako zamedziť možnosti odtrhnutia jeho území resp. vylúčiť jeho zánik. Pri nespočetných analýzach exilového vedenia v Londýne (kde boli zastúpené všetky odbojové politické skupiny od jednotlivých agrárnikov, cez dominantné stredopravé spektrum, až po komunistov) sa za jednu z hlavných príčin rozpadu štátu považovala existencia početných a štátu väčšinou nelojálnych menších – Nemcov a Maďarov. Vzhľadom na brutalitu Nemcami vedenej vojny a československým exilom na čele s prezidentom Benešom vhodne vedenej propagande (pripomínanie Britom ich účasť na mníchovskom „diktáte“, vyvolanie vlny solidarity s Čechmi a odplaty voči Nemcom za represie v Protektoráte po atentáte na Heydricha...) všetky spojenecké veľmoci súhlasili s potrebou radikálnejšieho riešenia tzv. nemeckej otázky v Československu (a obdobne aj v Poľsku). Aktivity voči maďarskej menšine však ostávali dlho tabu. Veľký vplyv na tom nemal iba výrazne menší podiel Maďarska na druhovojnovej agresii, ale do roku 1943 ešte stále prežívajúca nádej, že v maďarskom domácom odboji a hlavne v demokratickom exile sa nájde dostatok síl a odvahy na jasné vystúpenie voči Horthyho režimu a jeho územ-

ným výpadom voči Slovensku či Sedmohradsku. Dlhý čas považoval československý exil okolo Edvarda Beneša potenciálnu exilovú „vzdorovládu“ okolo bývalého maďarského premiéra Károlyiho za potenciálne vhodného partnera na povojnové dohadovanie sa ohľadom riešenia československo-maďarského sporu. Beneš a jeho okolie boli spočiatku pripravení na prípadné menšie korekcie hraníc (odstúpenie časti územia s drvivou prevahou Maďarov) či na výmenu obyvateľstva, kde kľúčovú úlohu zohrávala existencia početnej, vyše 300 tisícovej slovenskej menšiny na území medzivojnového Maďarska.

Úvahy o zmierlivom riešení maďarskej otázky v československom exilovom podaní však vzali za svoje v momente, keď sa exilové Československo ocitlo v diametrálne lepšom postavení ako Horthyho kolaborantský režim, ktorý ostal jediným výraznejším reprezentantom maďarskej politiky počas vojny a významným podporovateľom nemeckej vojnovnej mašinérie na východnom fronte. Naopak československé exilové zriadenie získalo obrovskú geopolitickú výhodu najmä tým, že koncom roka 1943 podpísalo spojeneckú dohodu so Stalinovým Sovietskym zväzom, ktorý otvorene – na rozdiel od svojich anglosaských Spojencov – podporoval československé snahy o potrestanie nelojálnej maďarskej menšiny resp. Maďarska ako takého.

V období priprav spojeneckej zmluvy s Moskvou – ktorá mala platiť nielen pre vojnové obdobie porážky spoločného nepriateľa, ale aj po vojne – sa rozbehli prvé výraznejšie úvahy o tom, ako riešiť popri nemeckej otázke aj otázku maďarskej menšiny na Slovensku. Vychádzalo sa pritom z racionálneho argumentu, že pokiaľ existuje na území štátu početná národnostná menšina, ktorá prirodzene inklinuje k spojeniu so svojou materskou krajinou v susedstve, vždy existuje potenciálne hrozba, že materský štát menšiny si bude nárokovať územie, kde žije jeho menšina. A v tomto dlhodobom horizonte sa nemožno spoliehať na to, že momentálny medzinárodný stav alebo nastavenie vnútornej politiky materského štátu menšiny túto možnosť vylučuje. Prirodzene sa vychádzalo z historických skúseností medzivojnového obdobia, kedy možnosť pripojenia Nemcami či Maďarmi obývaných území Československa k nemeckému či maďarskému štátu bola najskôr po prvej svetovej vojne nereálna. Ale už o 20 rokov – so zmenou medzinárodného prostredia a príchodom expanzionistických nacionalistických politických síl v Nemecku a Maďarsku – bolo „trhanie“ Československa (ako hlavná príčina jeho zániku) skutočnosťou. Všeobecne sa teda v exile presadila myšlienka, že do budúcnosti najistejším zamedzením nemeckých a maďarských požiadaviek na československé územie je minimalizácia Nemcov a Maďarov na svojom území, resp. hlavne zníženie ich počtu a ich „rozriedenie“ (dosídlením Čechov a Slovákov) v pohraničných oblastiach susediacich s ich materskými štátmi.

Po prijatí tohto princípu v rokoch 1943 až 1944 prebiehali mnohé diskusie

o tom, ako toto riešenie medzinárodne presadiť, ako ho právne-technicky realizovať a najmä, v akom rozsahu to urobiť voči nemeckej či maďarskej menšine. Do popredia opäť vystupovala spočiatku rozdielnosť v snahe o potrestanie a vystaňovanie viac obviňovanej nemeckej a zmierlivejšie vnímanej maďarskej menšiny. Ale od leta 1943 už je zjavná tendencia riešiť postavenie „nelojálnych“ menšín rovnocenne, pokiaľ ide o zákonné nariadenia. Pritom sa prirodzene počítalo s tým, že prax bude výrazne rigoróznejšia voči Nemcom a okupačnej realite v českých krajinách. Za najideálnejšiu cestu zbavenia sa nelojálnych Nemcov a Maďarov sa považovalo ich zákonné „vyobcovanie“ z československého spoločenstva cestou straty občianstva. Na jednej strane mnohé štáty mali zakomponované vo svojich ústavách a zákonoch možnosť zbaviť niektorých nelojálnych občanov občianstva (napríklad aj kvôli činnostiam v službách iných štátov). Na strane druhej toto riešenie dávalo voľnú ruku pri vyhostení takýchto jedincov, zbavených klasickej zákonnej ochrany a bežných štandardov zaobchádzania štátu so svojimi občanmi. Už v prvých návrhoch exilového ministerstva vnútra v Londýne (vedeného Slovákom Michalom Slávikom) sa navrhovalo zbaviť československého občianstva všetkých, ktorých počas okupácie Československa považovali okupujúce štáty za svojich štátnych príslušníkov, a ktoré prejavili navonok svoj vzťah k nepriateľskému štátu „prácou“ pre tento štát. Takže mali byť automaticky zbavení občianstva všetci úradníci, vojaci, činitelia politických strán a pod., ktorí pôsobili vo verejnej správe či verejnom živote pod nemeckou či maďarskou okupáciou. Čiže sa z pohľadu už platných československých zákonov previnili proti vernosti Československej republiky. Takto sa malo povojnové Československo „očistiť“ aspoň od preukázateľne nelojálnych a počas okupácie aktívnych príslušníkov nemeckej a maďarskej menšiny, ak by sa náhodou na medzinárodnej scéne po vojne nepodarilo presadiť princíp všeobecnejšieho transferu týchto menšín. Už pri prvých návrhoch prezidentského dekrétu o štátnom občianstve vyvstávali problémy s tým, kto bude mať dôkaznú povinnosť ohľadom nelojality príslušníkov menšín. Ak by nutnosť dokazovania služieb pre nepriateľský štát (Horthyho Maďarsko či Hitlerovo Nemecko v rokoch 1938 – 1945) mali československé úrady, pri predpokladaných počtoch verejne činných predstaviteľoch nemeckej a maďarskej menšiny počas okupácie (minimálne desaťtisíce) by došlo k úplnému zahlteniu povojnových úradov iba touto agendou. Okrem toho bola veľmi reálna obava, že úrady po takej devastačnej vojne nebudú schopné zabezpečiť dostatok dokumentov, na základe ktorých by boli schopné dokázať spreneverenie sa československému štátu. Omnoho ideálnejšie sa preto črtalo maximálne extenzívne vyjadrenie previnenia. Pri tejto argumentácii sa vychádzalo z toho, že príliš veľká časť nemeckej a maďarskej menšiny sa previnila voči vernosti Československu a je preto prakticky realizovateľnejší opačný princíp oproti pôvodne navrhovanému – t. j. že občianstva budú en bloc zbavení všetci československí

Nemci a Maďari a bude potom na nich, aby úrady presvedčili o svojej lojalite voči Československu počas okupácie... Už pri prvotných úvahách v lete 1943 sa relevantní exiloví úradníci obávali takto revolučného a unikátne plošného zbavenia občianstva a predpokladali problémy presadiť tento princíp na medzinárodnej scéne. Ďalej sa poukazovalo na to, že nutnosť občanov dokazovať svoju nevinu voči všeobecne vyriešenému obvineniu by odporovalo moderným právnym zásadám. A bolo by tiež sociálne nespravodlivé, lebo chudobní Nemci a Maďari by mali výrazne menšie možnosti/prostriedky na dokázanie svojej nevinu.

O rok neskôr, v osnove ústavného dekrétu o strate československého štátneho občianstva, pripraveného Ministerstvom vnútra, sa objavoval ešte pôvodný návrh a nebol prijatý princíp kolektívnej viny nemeckej a maďarskej menšiny. Pritom snaha o zbavenie občianstva a deportáciu všetkých aktívne pôsobiacich obyvateľov slúžiacich v prospech nepriateľských (okupačných) štátov zo svojho územia bola už akceptovaná aj na vyšších spojeneckých fórach. V septembri 1944 sa však už v širšom pléne československého exilu presadzovalo skôr extenzívne riešenie zbavenia občianstva nemeckej a maďarskej menšiny. Čiže občianstvo strácali všetci Nemci a Maďari, s výnimkou tých, ktorí do 6 mesiacov od vyhlásenia zákona preukázali československým úradom svoju aktívnu pročeskoslovenskú činnosť (t. j. príslušníci odboja). Výnimka zo straty občianstva tzv. protifašistických Nemcov a Maďarov sa potom automaticky vzťahovala aj na ich manželky či deti. Ale aj ostatní príslušníci menšín zbavených občianstva ho mohli získať naspäť, ak do 6 mesiacov požiadali o jeho navrátenie a počas okupácie „neporušili povinnosti československého občana“. Definitívne bol však dekrét o strate štátneho občianstva prijatý až o ďalší rok neskôr v už oslobodenom Československu v auguste 1945, za úplne inej medzinárodnej situácie. Ale vo svojich hlavných zásadách vychádzal z osnovy pripravenej v exile...

Keďže koncom roka 1944 a začiatkom 1945 nebolo ešte vôbec jasné, ako sa víťazné veľmoci postavia k princípu potrestania „nelojálnych“ menšín inklinujúcich k štátom zodpovedným za vojnové agresie – v československom prípade Nemcov a Maďarov – československý exil aj domáca slovenská povojnová politická reprezentácia (základy ktorej boli položené v existencii povstaleckej Slovenskej národnej rady) sa pripravovali aspoň na ich majetkové potrestanie. Opäť sa vychádzalo najmä z traumatizujúcich zážitkov Mníchovského diktátu a Viedenskej arbitráže. Panovala pritom všeobecná zhoda na tom, že k týmto udalostiam by nedošlo, keby prvá Československá republika nebola taká liberálna voči menšinám, ktoré sa potom stali Hitlerovou či Horthyho „piatou kolónou“ a hlavným argumentom k rozbitiu Československa. Z toho sa vyvodzovalo, že v povojnovom Československu už nijaké skupiny obyvateľstva nelojálne voči štátu nemôžu mať nijaké významnejšie možnosti ho ovplyvňovať. To sa malo

zabezpečiť ako politickým, tak aj ekonomickým minimalizovaním ich vplyvu. Pritom sa, podobne ako pri majetkových presunoch po vzniku československého štátu v roku 1918, sledoval aj vedľajší cieľ zabezpečenia si verejnej podpory pre politické zmeny prerozdelením majetku ostrakizovaných skupín obyvateľstva. A keďže na základe vývoja v rokoch 1938 – 1945 bolo pre odbojovú či povojnovú českú a slovenskú politiku pomerne ľahké identifikovať ako viníkov národného poníženia, straty nezávislosti a demokracie Nemcov, Maďarov a predstaviteľov vojnových režimov – v Protektoráte kolaborantov s nacistickou mocou, na Slovensku predstaviteľov ľudáckeho režimu – pristúpilo sa začiatkom roka 1945 k prvotnému obmedzeniu ich majetkových práv. Aj v súvislosti s maďarskou kapituláciou v januári 1945 a praktickým oslobodzovaním Maďarmi okupovaného južného Slovenska a obnovovaním československej správy na tomto území, prezident Beneš vydal začiatkom februára dekrét o prechodných hospodárskych opatreniach na oslobodenom území. Tie v mnohom predznamenovali aj definitívne riešenie majetkových pomerov na celom československom území. V prvom rade sa anulovali všetky majetkové presuny, ktoré sa udiali z politických príčin po 29. 9. 1938, t. j. po Mníchovskej dohode. Čiže sa odoberal všetok majetok, ktorý sa stal po Mníchove nemeckým či maďarským, alebo majetkom predstaviteľov vojnových režimov, získaným na základe politického rozhodnutia (arizácie) alebo nacionálneho nátlaku (napr. odchody českých a slovenských kolonistov z južného Slovenska). Dekrét zároveň zavádzal pre aktívne pôsobiacich príslušníkov vojnových, t. j. protičeskoslovenských režimov na svojom území v rokoch 1938 – 1945 pojem „štátne nespohľivé osoby“. A ich majetok (vrátane právnických osôb) vydával do dočasnej správy československými orgánmi určených „štátne spoľahlivých“ Čechov a Slovákov.

V prvotnom období riešenia majetkových reštrikcií voči predstaviteľom „nelojálnych“ menšín či režimistov Slovenského štátu bolo vrcholným ustanovením nariadenie Slovenskej národnej rady (SNR) z konca februára 1945 *o konfiškácii a urýchlenom prerozdelení pôdohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, ako aj zradcov a nepriateľov slovenského národa*. Toto nariadenie konfiškovalo bez náhrady pôdohospodársky majetok všetkých Nemcov a Maďarov nemajúcich k 1. 11. 1938 československé občianstvo (v maďarskom prípade išlo o prisťahovaných na južné Slovensko po Viedenskej arbitráži – tzv. annyási), ale aj tých Nemcov, Maďarov či režimistov Slovenského štátu, ktorých majetok prevyšoval výmeru 50 ha. Pôda sa pridelaovala uchádzačom za náhradu vo výške výnosu jednej až dvoch priemerných úrod. Nariadenie teda na jednej strane odoberalo pôdu predstaviteľom okupačných či kolaborantských vojnových režimov resp. majetnejším Nemcom a Maďarom a na druhej strane ju za malú náhradu prevádzalo na slovenských roľníkov. V politickom zmysle tak povojnová

pozemková reforma plnila nielen formu nacionálnej revanše za rozpad Československej republiky či majetkovej „poistky“ voči vplyvu majetnejších Nemcov a Maďarov, ale aj úlohu sociálne reformného „balíčka“ pre menej majetné slovenské roľníctvo. Toto nariadenie tak plne súznelo s hlavným leitmotívom povojnových zmien, ktorým bolo budovanie nového silnejšieho Československa, resp. Slovenska prostredníctvom nacionálnych a sociálnych reforiem.

Najvýznamnejším programovým dokumentom pre povojnové usporiadanie všetkých podstatnejších politických, spoločenských, hospodárskych i kultúrnych pomerov bol program prvej povojnovej vlády. Bol oficiálne prijatý v Košiciach 5. apríla 1945 – odtiaľ jeho zaužívaný prívlastok *Košický vládný program*. Ale dohodnutý bol ešte v predošlom mesiaci v Moskve na rokovaníach londýnskej exilovej reprezentácie na čele s prezidentom Benešom na jednej a exilovým vedením československých komunistov na strane druhej. Iba k rokovaniu o kapitole zameranej na úpravu postavenia Slovenska v povojnovom Československu – tzv. slovenská otázka – bola prizvaná aj reprezentácia SNR. V Košickom vládnom programe sa ohľadom riešenia maďarskej otázky už zrkadlila plná zhoda exilového a domáceho odboja, kedy SNR akceptovala radikálnejšie exilové predstavy o kolektívnom potrestaní Maďarov na Slovensku a akceptovaní iba výnimiek pre príslušníkov hnutia odporu. V prvom rade sa vo vládnom programe vravalo o odčinení všetkých krívd a zločinov, spáchaných maďarskými okupantmi. To predznamenávalo nulovú toleranciu voči všetkým annyásom a všetkým právnym skutočnostiam, ktoré sa realizovali na južnom Slovensku po prvej Viedenskej arbitráži. Všetci Maďari, ktorí sa sem prisťahovali po pripojení k Maďarsku boli bezodkladne vyhostení do Maďarska za plného súhlasu Spojeneckých veľmocí. Zároveň sa anulovali akékoľvek majetkové zmeny v prospech maďarského štátu a maďarských občanov či právnických osôb po 2. novembri 1938. Pre riešenie menšinovej otázky bola najpodstatnejšia VIII. kapitola vládného programu, ktorá hovorila o nemeckej a maďarskej menšine, „*ktoré sa stali z veľkej časti povol'ným nástrojom dobyvačnej politiky proti republike z vonku*“. Prioritný dôraz na aktivizmus v prospech okupačnej represívnej politiky voči Čechom a Slovákom bol síce kladený na nemeckú menšinu (a zdôrazňovalo sa, že sa nebudú trestať Nemci a Maďari, ktorí ostali verní Československu), ale zároveň sa generálne avizovalo „*prísne a neúprosné*“ potrestanie vinníkov z radov spomínaných menších. Oficiálne sa deklaroval princíp straty občianstva pre všetkých Nemcov a Maďarov – s výnimkou antifasistov a aktívnych prívržencov Československej republiky (čiže odporcov Hitlerovho, Horthyho či Tisovho režimu) – ale s možnosťou individuálneho posúdenia žiadostí o znovuzískanie štátneho občianstva.

Okrem toho, tí Nemci a Maďari, ktorí by boli odsúdení za zločiny proti republike a proti českému a slovenskému národu (tzv. retribučné súdnictvo – trestanie politických a kriminálnych činov spojených s vojnou a okupáciou),

mali byť hneď vyhostení do relevantného štátu (Maďarsko, Nemecko). V súvislosti s potrestaním vojnových previnilcov z radov nemeckej a maďarskej menšiny sa avizovalo zriadenie internačných táborov pre tých, ktorí „*mali akúkoľvek spojitost' s nacistickými a fašistickými organizáciami, ich aparátom a s ich ozbrojenými a teroristickými organizáciami*“. V prípade kolaborantov z nemeckej či maďarskej menšiny sa nerobili nijaké významnejšie výnimky, zatiaľ čo v prípade Slovákov sa neskôr širokospektrálne akceptovalo „zmytie viny z kolaborácie“ účasťou v odboji, najmä akýmkoľvek podieľaním sa na Slovenskom národnom povstaní. Tento dvojaký meter – najmä pri realizácii povojnovej retribúcie – podčiarkoval výrazne nacionálny aspekt povojnových reforiem, znamenajúcich tvrdé trestanie „nelojálnych“ menšín a naopak zhovievavý postoj voči „delikventom“ z vlastného, t. j. slovenského národa.

Ďalej vládny program deklaroval, že všetci československí Nemci a Maďari akýmkoľvek spôsobom „poškvrnení“ kolaboráciou s nemeckým či maďarským štátom počas vojny okupujúcim Československo, automaticky prídu o svoje majetkové podstaty, ktoré sa dočasne dostanú pod národnú správu. Vláda privítala už prijaté nariadenie SNR o pozemkovej reforme a princíp „*vyrvania českej a slovenskej pôdy z rúk cudzej nemecko-maďarskej šľachty, ako aj z rúk zradcov národa, a dať ju do rúk českého a slovenského roľníctva a bezzemkov*“ prevzala za smerodajný aj pre zvyšok Československa. Pritom sa už v Košickom vládnom programe avizovalo vytvorenie Národného pozemkového fondu, ktorý by spravoval všetku pôdu a poľnohospodársky inventár zhabaný „nemeckým a maďarským veľkostatkárom“ či protičeskoslovensky aktivistickým Nemcom, Maďarom, ale aj previnilcom z radov Čechov či Slovákov.

To, čo Košický vládny program naznačoval v oblasti správy pozemkového vlastníctva – t. j. dočasné poštátnenie pôdy a poľnohospodárskeho inventáru previnilých príslušníkov „nelojálnych“ národností a jeho prerozdelenie štátu lojálnym Čechom a Slovákom – našlo svoje uskutočnenie aj pre nás v najpodstatnejšom prezidentskom dekréte z júla 1945 (č. 27/1945 Zb.) ***o jednotnom riadení vnútorného osídlenia***. Zákon definoval vnútorné osídlenie ako „*súbor všetkých opatrení, ktorými sa ... má dosiahnuť navrátenia všetkých oblastí Československej republiky pôvodnému slovanskému živlu*“. K jednotnému riadeniu vnútorného osídlenia sa zriaďoval Osídľovací úrad v Prahe pre české krajiny a ***Osídľovací úrad pre Slovensko*** v Bratislave, ktoré formálne podliehali *Ústrednej komisii pre vnútorné osídlenie* pri Ministerstve vnútra (MV). Jednotlivé ministerstvá a ústredné úrady, ktoré dovtedy riešili agendu vnútorného osídlenia, naďalej realizovali túto agendu, avšak teraz už v súlade so smernicami Ústrednej komisie pre vnútorné osídlenie, resp. so smernicami osídľovacích úradov. Na čele českého aj slovenského osídľovacieho úradu boli predsedovia, ktorých na návrh vlády menoval samotný prezident, pričom sa však títo mohli zú-

častňovať schôdzu ústrednej komisie pre vnútorné osídlenie pri MV iba s poradným hlasom. Štatút jednotlivých osídľovacích úradov, po odobrení ústrednou komisiou pre vnútorné osídlenie, vydávala vláda a vyhlasoval ho dokonca v Zbierke zákonov a nariadení minister vnútra. Všetky verejné úrady a orgány boli povinné poskytnúť súčinnosť Ústrednej komisii pre vnútorné osídlenie a osídľovacím úradom.

Na zákon o vnútornom osídlení nadväzoval už o pár dní dekrét (č. 28/1945 Zb.) *o osídlení poľnohospodárskej pôdy Nemcov, Maďarov a iných nepriateľov štátu českými, slovenskými a inými slovenskými roľníkmi*. Ten umožňoval pridelovať „nepriateľskú“ zhabanú pôdu nielen miestnym obyvateľom (ako to bolo v dovtedajších zákonoch o pozemkovej reforme), ale v záujme osídlenia pohraničia aj osobám z iných oblastí štátu – teda aj pre potreby vnútorného osídlenia pohraničných území kolonistami z vnútrozemia (v slovenskom prípade napríklad dosídliť južné Slovensko roľníkmi z poľnohospodársky chudobných oblastí Oravy, Kysúc, Horehronia či severovýchodného Slovenska).

Najvýznamnejším zákonom, ktorý v základe umožňoval realizáciu akýchkoľvek masových personálnych a majetkových presunov v nemeckej či maďarskej otázke v povojnovom Československu, bol ústavný prezidentský dekrét č. 33 z 2. augusta 1945 *o úprave československého štátneho občianstva osôb nemeckej a maďarskej národnosti*. Prioritne vychádzal z návrhu obdobného zákona pripraveného v londýnskom exile – t. j. extenzívneho kolektívneho zbavenia občianstva československých Nemcov a Maďarov (až na „antifašistické“ výnimky a s možnosťou individuálneho posúdenia žiadostí o znovuzískanie občianstva). Po novom však strácali občianstvo aj tí Česi a Slováci, ktorí počas vojny na okupovaných územiach Československa dobrovoľne požiadali o udelenie nemeckého či maďarského občianstva – čiže optikou niekdajšieho československého exilu a odboja: zradili republiku a vlastný národ. Ale platilo to aj naopak: čiže nestrácali československé občianstvo tí Nemci či Maďari, ktorí sa po Mníchove 1938 úradne hlásili za Čechov alebo Slovákov. Žiadosti (podané do 6 mesiacov po vyhlásení zákona) o zachovanie štátneho občianstva v prípadoch nemeckých a maďarských antifašistov či tých, ktorí „zachovali vernosť československému štátu“, sa podávali na okresných národných výboroch a rozhodovalo o nich Ministerstvo vnútra (v českých krajinách) resp. SNR (na Slovensku). Až do definitívneho rozhodnutia o ich žiadosti zostávali títo Nemci a Maďari československými občianmi, ak mali osvedčenie od okresného národného výboru o ich antifašistickom resp. pročeskoslovenskom charaktere. Na základe tohto ústavného dekrétu tak žili na území Slovenska dva typy príslušníkov maďarskej menšiny. Menšej časti z nich zostalo zachované československé štátne občianstvo, zatiaľ čo väčšina – ak nebola zahrnutá do výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – zostala bez štátneho občianstva až do októbra 1948. Vtedy ho po sľube vernosti Československej republike získali všetci

Maďari, ktorí ho už mali do Viedenskej arbitráže 1938.

Zákon o strate občianstva nemeckého a maďarského obyvateľstva bol priamou reakciou na výsledky Spojeneckej konferencie v Postupime. Tu sa prvý raz po konci druhej svetovej vojny v Európe znovu stretla tzv. Veľká trojka – najvyšší predstavitelia víťazných veľmocí USA, Veľkej Británie a ZSSR (Truman, Attlee, Stalin) – aby doriešili hlavné otázky týkajúce sa najmä práve porazeného nacistického Nemecka a dôsledkov jeho predošlej vojnovexpanzie. Z pohľadu Československa sa rozhodovalo najmä o osude nemeckej menšiny a tiež o československej požiadavke zaobchádzať podobným spôsobom aj s nelojálnymi či okupáciu južného Slovenska podporujúcim maďarským obyvateľstvom. V prípade nemeckých menšín v strednej Európe panovalo všeobecné presvedčenie, že sa svojou mierou podieľali na Hitlerovej vojnovexpanzii a pre budúcnosť týchto štátov je potrebné ich nútené vyst'ahovanie do Nemecka. Ale v miere maďarskej spoluzodpovednosti za vojnu a podielu na vojnovom utrpení nimi obsadených susedných území už nepanovala takáto zhoda. Proti rovnakému posudzovaniu Maďarov ako Nemcov sa postavili najmä západné veľmoci, u ktorých mala maďarská exilová komunita či samotné etnikum výrazne viac sympatií ako u Sovietskeho zväzu, proti ktorému Horthyho Maďarsko značne aktívne bojovalo na východnom fronte. Ale aj spočiatku jednoznačný Stalinov postoj o potrestaní Maďarov za expanziu voči Československu sa po skončení vojny postupne menil spolu s tým, ako sa miestni komunisti v Maďarsku začali spolupodieľať na moci. A príliš trestajúci postoj Moskvy voči Maďarom by výrazne znižoval komunistické šance na ovládnutie krajiny. Preto postupne aj Sovieti zmiernovali svoj postoj k radikálnemu riešeniu maďarskej otázky, aj keď stále využívali antagonizmy malých stredo európskych národov a politiku „cukru a biča“, aby dokázali v tomto priestore čo najlepšie presadiť svoje záujmy.

Postupimská konferencia teda znamenala definitívne rozlúčenie sa s možnosťou jednostranného vyst'ahovania väčšieho množstva maďarskej menšiny, ale na druhej strane sa spojenecké veľmoci zhodli na akomsi kompromisnom riešení v podobe (fakticky vynútenej) dohody o vzájomnej výmene obyvateľstva. Maďarská strana tak na jednej strane nebola nútená akceptovať jednostranný transfer drvivej väčšiny Maďarov, ako to bolo v nemeckom prípade v otázke československých Nemcov, ale na druhej strane bola potrestaná tým, že československá strana mala voľnú ruku vo výbere osôb určených na odsun. Od začiatku sa tak počítalo s istou mierou potrestania maďarskej strany za podieľanie sa na Hitlerových výbojoch, aj v keď vo výrazne menšej miere, ako si to pôvodne československá strana želala.

Hoci závery Postupimskej konferencie zaväzovali československú a maďarskú stranu k dohode o vzájomnej výmene obyvateľstva, pričom sa už postupne

aj kreovali základné princípy tohto najväčšieho presunu obyvateľov v novodobých dejinách Slovenska, – dobrovoľné prihlásenie sa k výmene obyvateľstva Slovákov v Maďarsku za recipročne rovnako veľké určenie Maďarov k presídleniu zo Slovenska – Budapešť sa prirodzene zdráhala pristúpiť k jej uzavretiu. Československá strana preto začala stupňovať administratívno-nátlakové akcie voči maďarskej menšine, aby tak donútila maďarskú vládu k podpisu dohody o výmene obyvateľstva. Ako tlak voči maďarskej menšine sa používala napr. nútená mobilizácia pracovných síl, pri ktorej sa v českom pohraničí ocitli tisícky Maďarov, ktorí tu museli realizovať rekonštrukčné či poľnohospodárske práce v priestoroch vyludnených po deportovaných sudetských Nemcoch. Okrem toho tu boli nútene natrvalo presídlené aj ďalšie desaťtisíce Maďarov z južného Slovenska. A na dôvažok sa ako tlak voči maďarskej vláde využívala aj široko propagovaná tzv. reslovakizačná akcia. Tá mala oficiálne poskytnúť možnosť všetkým „pôvodným Slovákom“ z južného Slovenska, ktorí v dôsledku maďarizácie koncom 19. a začiatkom 20. storočia stratili svoju slovenskú identitu a hlásili sa neskôr za Maďarov, navrátiť sa „do lona slovenského národa“. Odmenu za to malo byť vrátenie československého občianstva so všetkými z toho vyplývajúcimi výhodami, vrátane vyhnutia sa vystaňovaniu či strate majetku, postavenia a pod. Reslovakizačná akcia tak na jednej strane vychádzala z historickej reality dobrovoľno-násilnej zmeny nacionálnej identity počas uhorskej maďarizácie, na druhej strane však bola ešte výraznejšie predmetom snáh na maximálne štatistické zníženie počtu Maďarov v štáte. Alebo inak povedané bola tiež jedným z prostriedkov, ako zvyšovať tlak voči Budapešti pri nechote masívnejšie riešiť početnosť Maďarov na Slovensku ich vystaňovaním do Maďarska v rámci výmeny obyvateľstva. Účelom všetkých vyššie spomínaných administratívno-nátlakových i „dobrovoľných“ akcií bolo presvedčiť Budapešť, že výmena obyvateľstva je pre maďarskú menšinu na Slovensku tým najlepším riešením, ako zachovať ich maďarskú identitu. Lebo v prípade nedohody o výmene obyvateľstva, československá strana využije aj tak všetky dostupné legálne prostriedky, aby sa početnosť a vplyv Maďarov na nimi kompaktnejšie obývanom území Československa čo najviac znížili. K tomu použije tak ich nútené pracovné nasadenie či presťahovávanie do českého pohraničia, ako aj ich „optovanie slovenského vyznania“ prostredníctvom reslovakizácie. A zvyšok Maďarov na Slovensku bude v neplnoprávnom postavení občanov druhej kategórie s minimom občianskych, ekonomických či kultúrnych práv.

Napokon po niekoľkomesačnom odkladaní začali rozhovory o československo-maďarskej výmene obyvateľstva, ktorá bola definitívne podpísaná 27. februára 1946. Na jej základe v Maďarsku voľne propagačne pôsobiaca Československá presídľovacia komisia mala do troch mesiacov od zmluvy získať záujemcov o presídlenie z radov Slovákov v Maďarsku. Podľa výsledkov tejto získavacej akcie, do šiestich mesiacov od podpisu zmluvy, mohla československá

strana určit' rovnaký počet Maďarov na vyst'ahovanie z Československa. Osoby prihlásené či určené na presťahovanie si mohli so sebou vziať svoj hnutel'ný majetok. Nehnutel'nosti ostávali majetkom štátu, na ktorého území sa nachádzali, pričom štátu prijímajúcemu presídlencov bola hodnota tohto nehnuteľného majetku započítaná k dobru vo vzájomnej povojnovej medzištátnej bilancii. Čiže v prípade Československa sa vyššia hodnota Maďarmi zanechaných nehnuteľností odpisovala z československých povojnových reparačných pohľadávok. Okrem rovnocennej kvóty vzájomne vymenených občanov jednej či druhej národnosti, ešte mohli byť jednostranne presídlení zo Slovenska aj Maďari odsúdení v rámci retribučného súdenia (vojnoví zločinci a protištátni previnilci).

V rámci vzájomnej výmeny obyvateľstva sa presťahovalo približne 70 tisíc Slovákov z Maďarska a rovnaký počet Maďarov zo Slovenska. Okrem toho bolo jednostranne odsunutých zo Slovenska ďalších takmer 20 tisíc Maďarov – tých, ktorí prišli na južné Slovensko po novembri 1938 v rámci maďarskej okupačnej správy, resp. boli po vojne odsúdení retribučnými súdmi. Ďalej československé úrady nasadili dočasne na nútené práce do českého pohraničia, resp. sem aj definitívne presídlili ďalšie desaťtisíce Maďarov z južného Slovenska. Na majetky (domy, hospodárske budovy, pozemky...) uvoľnené po odídených či odsunutých Maďaroch prichádzali nielen Slováci z Maďarska v rámci vzájomnej výmeny obyvateľstva, ale ďalšie tisícky Slovákov z Dolnej zeme. V konečnom dôsledku sa na preriedenom území južného Slovenska vykonávala ešte aj vnútorná kolonizácia, kde vyst'ahovaných Maďarov nahrádzali reemigrovaní resp. repatriovaní Slováci nielen z tzv. Dolnej zeme či navrátilci zo západných krajín (napr. Slováci, ktorí pred vojnou pracovali vo Francúzsku), ale aj Slováci z iných krajov Slovenska (poľnohospodársky chudobných oblastí Kysúc, Oravy, Spiša, Horehronia...) v rámci vnútorného osídľovania. Celkovo sa jednalo o masívne presuny skoro štvrt' milióna obyvateľov, ktoré v takom či onakom smere výrazne ovplyvnili charakter – najmä južného – Slovenska. Majetok skonfiškovaný odsunutým Nemcom a Maďarom čiastočne spravovali pre povojnový režim spoľahlivé osoby „slovanskej národnosti“ (osoby naviazané na odboj či perzekvované, resp. aspoň „nezašpinené“ vojnovou kolaboráciou), ktorým bol v menšej miere neskôr (menšie živnosti a pod.) aj pridelený za štátom určenú odplatu. Väčšina však bola skonfiškovaná v prospech štátu, pričom slúžila aj k sanovaniu povojnového národného hospodárstva, napr. k posilneniu meny znehodnotenej vojnovým blanco hospodárením. Prerozdeľovanie tohto majetku štátom (domy, hospodárske budovy, pôda...) však slúžilo aj ako hlavný motivačný faktor osídľovania pohraničia reemigrovanými Čechmi a Slováckmi, resp. ako lákadlo v rámci vnútorného presídľovania do oblastí opustených nemeckou a maďarskou národnosťou. Povojnové presídľovanie stoviek tisíc osôb zo Slovenska (resp. miliónov v rámci Československa) a naopak na Slovensko, spo-

jené so správou a prerozdelením majetku presídlených, predstavovalo dovtedy (a vo veľkej miere aj dodnes), najkomplexnejšie a aj najkomplikovanejšie sídelné a majetkové zmeny v tak krátkom období. Preto boli pre zvládnutie týchto zložitých a početných procesov vytvorené úplne nové štátne orgány, lebo dovtedajšie orgány štátnej správy ako ministerstvá, národné výbory a pod. boli zahľtené úplne inou náročnou agendou spojenou s obnovovaním hospodárstva a fungovania spoločnosti po vojne. Všetky administratívno-riadiace procesy ohľadom správy majetku, personálie, organizácie presunov atď. osôb maďarskej či nemeckej národnosti na Slovensku, ale aj naopak Slovákov zo zahraničia i zo slovenského vnútrozemia na usadlosti po Maďaroch a Nemcoch, zabezpečovali dve hlavné organizácie: Osídľovací úrad pre Slovensko a Fond národnej obnovy.

Osídľovací úrad pre Slovensko

Hoci samotný Osídľovací úrad pre Slovensko vznikol formálne zo zákona už v júli 1945, trvalo ďalší skoro rok aj pol, pokiaľ dostal tento úrad koncom roka 1946 svoj prvý oficiálny štatút vyhlásený ministerstvom vnútra. Vyhláška stanovovala oficiálny názov úradu na **Osídľovací úrad pre Slovensko v Bratislave**. Okrem ustanovení o vedení Úradu, ktoré už predtým spomínal zákon o jednotnom vedení vnútorného osídlenia (dekrét č. 27/1945), vyhláška definovala aj okruhy personálnych zdrojov, z ktorých sa mali kreovať zamestnanci Osídľovacieho úradu v Bratislave a jeho oblastných (regionálnych) úradovní. Gros zamestnancov tvorili štátni a verejní zamestnanci vyžiadaní predsedom Osídľovacieho úradu a vyžiadaní k dočasnému pôsobeniu v Úrade z iných štátnych úradov a verejných korporácií (t. j. z povereníctiev a iných centrálnych štátnych orgánov, vedeckých organizácií, miestnej správy a pod.). Zvyšok už boli typickí zmluvní zamestnanci Úradu, ktorých prijímal a prepúšťal jeho predseda. Vyhláška stanovovala aj existenciu tzv. poradného zboru, ktorý menoval predseda Osídľovacieho úradu z predstaviteľov štátnych a verejných korporácií (hospodárske, technické, kultúrne) ale tiež odborových či politických organizácií (čo mohli byť napr. predstavitelia odbojových zväzov). K styku medzi Osídľovacím úradom a poverenctvami slúžil určený referent na jednotlivých poverenctvách.

Osídľovací úrad mal vo všeobecnosti „**viest' a usmerňovať vnútorné osídľovanie na Slovensku**“, čo konkrétnejšie znamenalo najmä:

- zisťovať, uchovávať a spracovávať všetky informácie nevyhnutné k realizácii presídľovacích akcií (odsuny nemeckého a maďarského obyvateľstva, reemigrácia a repatriácia Slovákov, vnútorná kolonizácia z chudobnejších a horských oblastí Slovenska na úrodnejšie nížiny) – najmä majetkové pomery presídľencov, technické možnosti presídlenia, zabezpečenie presídľovacej infraštruktúry a pod.;
- navrhovať smernice (pre iné štátne inštitúcie podieľajúce sa na

- presídľovacej akcii) k vysídľovaniu určeného obyvateľstva;
- vypracovať plán pre dosídlenie uvoľnených oblastí (po Nemcoch a Maďaroch) „slovanským obyvateľstvom“ (slovenskí reemigranti, repatrianti, kolonisti..., ale tiež napr. odbojármi, ktorí mali podobne zo zákona prednostné právo pri pridelovaní skonfiškovaného majetku), vrátane smerníc pre pridel skonfiškovaného „nepriateľského“ majetku;
- navrhovať zmeny v organizácii verejného a spoločenského života (hospodárska, sociálna, kultúrna oblasť...) tak, aby sa uľahčila a zvládla presídľovacia akcia;
- riadiť príchod presídlencov zo zahraničia či v rámci vnútornej kolonizácie;
- dohliadať na vhodnú dočasnú správu zaisteného majetku i na jeho správne odovzdanie určeným presídlencom; pomáhať presídlencom uspokojivo sa etablovať v novom prostredí (napr. usmerňovať v tomto smere národné výbory, spoločenské organizácie atď.);
- podávať Ústrednej komisii pre vnútorné osídlenie (pri pražskom Ministerstve vnútra) návrhy nových normatívnych úprav k presídľovaniu; vykonávať úlohy určené Ústrednou presídľovacou komisiou.

Takmer po celý čas existencie Osídľovacieho úradu pre Slovensko bol jeho predsedom komunistický politik (predvojnový sociálny demokrat) a právnik Ján Čech. Vlastných zamestnancov Úrad nemal veľa, lebo sa jednalo o časovo obmedzené zamestnanie (iba počas trvania povojnových presídľovacích akcií) a gros jeho zamestnancov tvorili zmluvní zamestnanci, resp. úradníci prepožičaní z iných štátnych orgánov. V roku 1947, keď mal úrad pravdepodobne najviac zamestnancov, pracovalo v bratislavskom ústredí vyše 300 osôb a v oblastných úradovniach ďalších vyše 400 osôb. Okrem toho pracovali pre Osídľovací úrad aj pracovníci podriadených inštitúcií (napr. v presídľovacích stanicích). Celkovo tak Úrad zamestnával koncom roka 1947 asi 1200 osôb (vrátane zriaden-cov, šoférov a pod.).

Úrad sa delil na tri odbory: pre vyst'ahovanie Maďarov a Nemcov, pre reemigráciu Slovákov, a pre vnútornú kolonizáciu. Na čele prvého odboru a zároveň podpredsedom Úradu bol demokrat Andrej Djuračka, druhému šéfoval rovnako demokrat Anton Granatier a tretiemu komunista Felix Vašečka. Spolu s predsedom Úradu Jánom Čechom tak v tomto širšom štvorčlennom vedení bolo paritné zastúpenie komunistov a demokratov – presne v intenciách personálneho zabezpečovania povojnových spoločenských procesov prijímaných v roku 1945, resp. do volieb 1946. Všetci boli poslancami či aspoň členmi Slovenskej národnej rady a patrili tiež k širšiemu vedeniu svojich strán. Aj to svedčí o význame, ktorý povojnová slovenská politika dávala procesu presídľovania.

Osídľovací úrad pre Slovensko zriad'oval k lepšiemu administrovaniu jemu zverenej agendy svoje oblastné úradovne. Okrem hlavných centrál v Bratislave či Košiciach sa zriad'ovali tam, kde bolo najväčšie množstvo osôb určených k presídleniu (maďarské komunity v Komárne, Nových Zámkoch či celkovo na juhozápadnom Slovensku), resp. kde sa nachádzalo veľa skonfiškovaného majetku presídlených (nemecké komunity v Hauerlande či Spiši – úradovne v Prievidzi či Poprade). Pôvodne 16 oblastných úradovní z leta 1946 sa postupne rôzne zlučovalo resp. zanikalo (napr. Poprad a Spišská Nová Ves pripadli pod úradovňu v Košiciach). Na čele úradovní boli prednostovia menovaní predsedom Úradu a úradovne mali zväčša dva hlavné referáty: osídľovací a majetkový. Oblastné úradovne mohli taktiež vytvárať podľa potreby (tam, kde bolo veľa presídlencom alebo konfiškovaného majetku) svoje miestne pracovné skupiny. V Bratislave, Komárne, Šahách, Fil'akove, Parkani a Košiciach sa nachádzali aj presídľovacie stanice.

Iba pre ilustráciu možno uviesť niekoľko údajov k situácii nemeckej menšiny v súvislosti s deportáciami zo Slovenska a k niektorým praktickým inštitucionálnym problémom pri realizovaní povojnových presídlení: Pred začiatkom organizovaného odsunu Nemcov zo Slovenska z marca 1946 tu žilo vyše 60 tisíc Nemcov. V prvom polroku, keď sa transporty do Nemecka realizovali (deportácie sa na zimné obdobie prerušovali) bola odsunutá zhruba polovica z nich. Deportácie sa netýkali osôb v zmiešaných manželstvách, starých a nevládných, o ktorých sa pri odsune nemal kto z rodiny postarať, antifašistov a pre štát „nepostrádateľných“ osôb (napr. baníci, technickí a hospodárski odborníci...). Niekoľko tisíc Nemcov taktiež dostalo dočasné štátne občianstvo (politicky „čistí“ resp. tiež potrební pre chod povojnovej spoločnosti). Dočasné či definitívne výnimky sa týkali asi 16 tisíc osôb (napr. baníci v Handlovej však boli po začatí výmeny obyvateľstva s Maďarskom nahradení prichádzajúcimi Slovákmi-baníkmi, resp. obdobne slovenskými baníkmi z Rumunska). V komisiách (okresných, bratislavskej a košickej) určujúcich Nemcov k odsunu resp. k ponechaniu na Slovensku, ako aj v ústrednej „odsunovej“ komisii na Povereníctve vnútra, bol vždy aj zástupca Osídľovacieho úradu.

Predstavitelia Povereníctva vnútra sa neustále sťažovali na neúplnosť či nepresnosť informácií k presídľovacej akcii, ktorú dodávali orgány Osídľovacieho úradu. Ten sa spätne sťažoval na chronickú poddimenzovanosť potrebného stavu svojich zamestnancov či poukazoval na laxnosť a malú ochotu ďalších štátnych orgánov pri získavaní informácií nutných k presídľovacej akcii. Aj vzhľadom na nedávno prebiehajúcu vojnu a prechod frontu sa ťažko administratívne určoval už iba samotný fakt, koho treba považovať na Nemca či Maďara, aké sú ich majetkových podstaty, aké bolo ich správanie cez vojnu a či majú podliehať odsunu. Povereníctvo vnútra tiež kritizovalo prílišnú „odsunovú aktivitu“ pracovníkov Osídľovacieho úradu, ktorí napr. v prípade výmeny

obyvateľstva určovali k odsunu aj takých Maďarov, ktorí dostali od národných výborov osvedčenie o politickej spoľahlivosti a žiadali o znovupriznanie československého štátneho občianstva (ku ktorého získaniu mali veľké predpoklady). Podobne veľmi iniciatívne – v zmysle odsunu čo najväčšieho počtu Maďarov aj nad rámec zákona – vystupovali niektorí zamestnanci Osídľovacieho úradu tak, že určovali k odsunu aj osoby, o ktorých vojnovom previnení ešte súdy nerozhodli. Pritom okrem obžalovaného automaticky zahrňovali do odsunu aj všetkých jeho rodinných príslušníkov.

Aktivity Osídľovacieho úradu sa vzhľadom na šírku svojho portfólia prirodzene dostávali do kompetenčných sporov s inými štátnymi orgánmi, najmä tými, ktoré mali tiež svojim spôsobom na starosti realizáciu presídľovania, najmä návrat krajanov zo zahraničia. V máji 1946 vláda poverila realizáciou tohto návratu Ministerstvo práce a sociálnej péče, ktoré k tomu zriadilo špeciálny reemigračný odbor. Jeho kompetencie a činnosť narážala na podobne vykonávanú agendu Osídľovacieho úradu, najmä pokiaľ ide o trvalé reemiestňovanie navrátiťších sa krajanov. Jeden z najväčších sporov sa týkal reemigrantov z Rumunska, v ktorom sa výrazne angažoval dlhoročný predvojnový aktivista Slovenskej ligy a odborník na krajauskú otázku, po vojne politik Demokratickej strany a prednosta II. odboru Osídľovacieho úradu pre Slovensko Anton Granatier. Ten, z vlastného presvedčenia, ale tiež kráčajúc v intenciách politiky svojej strany, odmietal zasahovanie centrálnych orgánov do kompetencií slovenských národných inštitúcií. V tomto kontexte presadzoval, aby celý proces reemigrácie Slovákov z Rumunska koordinoval Osídľovací úrad pre Slovensko a nie pražské Ministerstvo práce a sociálnej péče. Granatierovi sa nepáčila hlavne myšlienka umiestnenia časti rumunských Slovákov v českom pohraničí, lebo kvôli „naťahovaniu času“ maďarskou stranou pri vyst'ahovaní slovenských Maďarov bol na Slovensku nedostatok voľnej pôdy. Keďže situácia v Rumunsku bola politicko-hospodársky veľmi zlá a tunajší krajanovia súrili svoje presťahovanie na Slovensko, Granatier nástojil neskôr aspoň na tom, aby boli Slováci presťahovaní do českého pohraničia umiestňovaní spolu (kompaktne) aj s relevantnými kultúrnymi inštitúciami (zachovanie cirkevných, spoločenských a kultúrnych väzieb medzi nimi). V tomto spore nepodržal Granatiera ani jeho nadriadený, predseda Osídľovacieho úradu a komunistický politik Ján Čech, presadzujúci rozhodnutia centrálnej vlády s dominujúcimi komunistami. Granatier šiel do konca v presadzovaní svojej interpretácie kompetencií slovenských a centrálnych úradov tak ďaleko, že v Temešvári zriadil expositúru Osídľovacieho úradu, ktorá tu mala organizovať reemigráciu rumunských Slovákov. Pritom však v Oradei už niekoľko mesiacov existovala Československá presídľovacia komisia s rovnakými úlohami, ktorá však vznikla na základe iných (a novších) normatívnych predpisov, ako Osídľovací úrad pre Slovensko. Spor

sa napokon riešil istým kompromisom. Granatier musel akceptovať nadradenosť centrálnych orgánov pri reemigračnej akcii v zahraničí, ale sporný transport Slovákov z rumunskej Bukoviny napokon skončil na Slovensku a nie v českom pohraničí. Reemigranti však boli roztrúsení po 10 obciach fil'akovského a feledinského okresu, čo išlo z veľkej časti na vrub zlej príprave ich umiestnenia Osídľovacím úradom. Granatier, rozčarovaný kontroverznými výsledkami presídľovacích akcií zo zahraničia, zakrátko z Osídľovacieho úradu odišiel.

Fond národnej obnovy (FNO)

V októbri 1945 zákonom zriadený Fond národnej obnovy formálne spravoval všetok „nepriateľský“ majetok konfiškovaný štátom. Zákon č. 108/1945 takto prevádzal na štát, ak sa tak už nestalo predtým, akýkoľvek majetok nemeckého a maďarského štátu, nemeckých a maďarských právnických a súkromných osôb (tých posledných s výnimkou tzv. antifašistov), ale aj všetkých, ktorí napomáhali nemeckej a maďarskej okupácii (t. j. kolaboranti z radov slovenského a českého národa a zvyšných národností). Prvostupňovo o tom, či má byť majetok konfiškovaný alebo nie, rozhodovali okresné národné výbory. Takto štátom zhabaný majetok bol následne formálne spravovaný slovenskou časťou celoštátneho Fondu národnej obnovy. Fondy národnej obnovy (samostatne zriadené pri českom Osídľovacom úrade v Prahe a slovenskom Osídľovacom úrade v Bratislave) mali zabezpečovať dočasnú správu štátom skonfiškovaného majetku a riadiť jeho neskoršie rozdelenie medzi oprávnených záujemcov resp. ponechanie štátu. FNO bol teda samostatnou právnickou osobou, ktorá do veľkej miery podliehala Osídľovaciemu úradu, najmä personálne (jej agendu vykonávali zamestnanci Osídľovacieho úradu), ale aj výkonom ekonomicko-administratívnej agendy riadenej Osídľovacím úradom. Predsedu FNO menovala vláda na návrh ministra vnútra a po vyjadrení sa predsedu Osídľovacieho úradu. Predsedovia a podpredsedovia Osídľovacieho úradu a FNO vytvárali spoločnú radu, ktorá bola v príslušnej časti štátu (Slovensko, resp. české krajiny) najvyšším rozhodovacím orgánom v presídľovacej agende. Vzhľadom na párny počet jej členov (4) však pri neprijatí väčšinového rozhodnutia rozhodovala Ústredná komisia pre vnútorné osídlenie. Financovanie FNO bolo kryté štátnymi zálohami a finančnými aktívami so štátom skonfiškovaného majetku, vrátane odplát za pridelený konfiškát. FNO bol spolu s Osídľovacím úradom priebežne monitorovaný relevantnými poverenctvami Slovenskej národnej rady resp. vlády a hospodárenie FNO podliehalo kontrole ministerstva financií a Najvyššieho kontrolného dvora. Podľa zákona mala byť postupnosť konfiškovania „nepriateľského“ majetku (t. j. nemeckého, maďarského a majetku kolaborantov/protežantov vojnových režimov – na Slovensku ľudáckeho a Horthyho – s výnimkou tzv. antifašistov) nasledovná: okresné národné výbory vy-

konajú súpis všetkého majetku v okrese, ktorý má byť podľa tohto zákona skonfiškovaný, a nahlásia tento majetok (a jeho dočasne poverených správcov) Osídľovaciemu úradu a FNO. Tieto úrady vypracujú (po dohode s okresnými národnými výbormi a poverenictvami) smernice, ktoré budú upravovať dočasnú správu skonfiškovaného majetku. Následne FNO požiada o súdne zaznamenanie konfiškácie (pozemkové knihy...). FNO spíše a vysporiada záväzky skonfiškovaného majetku, vypracuje plán prídellov konfiškátov, zrealizuje prebratie konfiškátu a dokonca sprostredkuje prídellom aj úver na vyplatenie získaného majetku štátu (podľa smerníc Ústrednej komisie pre vnútorné osídlenie). Hoci prídely mohli dostať aj verejné korporácie (obce, záujmové združenia, družstvá...), prioritné právo mali účastníci odboja či perzekvované osoby, repatrianti a reemigranti, resp. vojnou vyštvaní navrátilci do pohraničia. O tom, či a komu budú pridelené konfiškáty (na základe plánov vypracovaných Osídľovacím úradom a FNO) rozhodovali pri menších konfiškátoch/majetkoch okresné národné výbory, pri stredných Slovenská národná rada a pri veľkých príslušné ministerstvo (po dohode s príslušným poverenictvom).

Predsedom slovenského Fondu národnej obnovy bol komunistický politik a právnik Félix Vašečka, ktorý počas Slovenského národného povstania viedol Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady, čiže bol akoby najvyšším povstaleckým úradníkom. Vzhľadom na jeho vzdelanie a skúsenosti, a určite aj nie konfliktné vzťahy s povstaleckými demokratmi, bolo jeho nominovanie a schválenie na čelo tak významného povojnového úradu symptomatické. Zároveň tým, že bol zároveň aj na čele III. odboru Osídľovacieho úradu, príkladne naplňal prax personálneho prepájania Úradu a Fondu národnej obnovy. Fond, formálne podriadený Osídľovaciemu úradu pre Slovensko, získaval svojich zamestnancov podobne ako Úrad. A mal ešte väčší problém nájsť dostatok vzdelaných, skúsených či aspoň ochotných úradníkov, vedomých si dočasnosti ich práce pre Fond a slabých vyhliadok na náležitý profesijný rast. Tabuľkový stav 312 sa preto nikdy nepodarilo naplniť a stav zamestnancov osciloval okolo 250 osôb. Nevraviac o veľkej zamestnaneckej fluktuácii...

Fond národnej obnovy sa rozdeľoval na odbory podľa toho, aký majetok spravoval, resp. typologickú agendu administroval. Boli to: domový, živnostenský, movitostný a premiestňovací. Fond si v prípade nutnosti zriaďoval aj svoje regionálne expozitúry na čele s prednostami, ktorých menoval predseda FNO. Expozitúr bolo iba šesť – pre potreby nášho APVV ide o košickú a rimavskosobotskú expozitúru FNO.

Zlučovanie a zánik Osídľovanie úradu a FNO

V polovici roku 1948, keď sa už akcia výmeny obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom blížila ku koncu, agendy Osídľovacieho úradu a FNO sa začali vybavovať spoločne. Od nového roku 1949 išlo o jeden úrad s dvomi odbormi, pričom sa ich aktivita obmedzila už iba na likvidovanie majetkových

a prídellových záležitostí spojených s výmenou obyvateľstva a s konfiškáčnym pokračovaním. Ostatná agenda starostlivosti o presídlencov bola prenesená na príslušné poverenictva sociálnej starostlivosti, pôdohospodárstva, kultúry, informácií a školstva.

Už v roku 1948 sa v súvislosti s nadchádzajúcim zavedením krajského zriadenia uvažovalo o možnosti presunúť presídľovaciu agendu na krajské národné výbory. Ale vedenie zjednoteného úradu ešte dokázalo uchovať gros presídľovacej agendy a tým aj existenciu inštitúcie aj v roku 1949 (presvedčilo relevantné poverenictva vnútra resp. financií, že ide o veľmi veľmi komplikované, špecializované a časovo obmedzené agendy, že ich preradenie pod novovznikajúce krajské národné výbory nedáva zmysel).

Po ukončení výmeny obyvateľstva a etablovaní sa krajského zriadenia však už ďalšia existencia Osídľovacieho úradu nedávala najvyšším štátnym a straníckym orgánom v Československu zmysel. K 15. 3. 1950 boli zrušené všetky inštitúcie realizujúce povojnové presídľovanie – t. j. Ústredná komisia pre vnútorné osídlenie, český a slovenský Osídľovací úrad a ich oblastné úradovne, pričom väčšina ich zvyšnej/nevybavenej agendy prešla na Fond národnej obnovy (po novom podriadený Poverenictvu financií). Ešte vyše roka prežívajúci Fond národnej obnovy a jeho expozitúry (majúce spolu už iba okolo 150 zamestnancov) dokončovali najmä majetkovú agendu (teda administráciu a kontrolu konfiškovaného majetku, vyúčtovanie národných správ, likvidáciu konfiškovaných živností či prídely rodinných domov). Okrem uspokojenia majetkových nárokov presídlencov z Maďarska sa po novom výrazne orientovali už aj na prevedenie zvyšného konfiškovaného majetku do socialistického (resp. štátneho) hospodárstva, ako napríklad v prospech vznikajúcich roľníckych družstiev. Časť agendy súvisiacej so správou a rozdelením konfiškovaného majetku sa však už postupne prenášala na krajské národné výbory. Tu vznikli tzv. fondové oddelenia, nad ktorých adekvátnou činnosťou však naďalej spočívala kontrola FNO. Do kompetencie krajských národných výborov tak bola agenda Fondu národnej obnovy úplne pridelená po likvidácii Fondu k 1. júlu 1951.

Po zrušení Fondu národnej obnovy už na pleciach národných výborov neostávalo početnejšie množstvo majetkovo nedoriešených prípadov. Nevraviac o tom, že okrem stáleho záujmu doriešiť majetkové prísl'uby pre zostávajúcich asi 450 rodín presídlencov, veľká časť zostávajúceho skonfiškovaného majetku sa prioritne zakomponovávala do tvoriacej sa socialistickej ekonomiky (pôda v prospech Jednotných roľníckych družstiev, priemyselné entity v prospech štátnych priemyselných podnikov).

Košická expozitúra Osídľovacieho úradu a FNO

V Košiciach najskôr vznikla od 15. 10. 1945 priamo expozitúra Osídľovacieho úradu v Bratislave, ktorá sa organizačne osamostatnila až od 1. 6. 1946. Expozitúra FNO vznikla 18. 10. 1948 a dohromady boli zlúčené 1. 2. 1949 (na

jar 1950 mala už iba 19 zamestnancov). Košická expozitúra Osídľovacieho úradu postupne pohltila všetky expozitúry na východnom Slovensku (Spišskú Novú Ves, Poprad aj Kráľovský Chlmec). Prvým prednostom košického Osídľovacieho úradu bol Vladimír Bachnar, od 24. 5. 1946 Alfonz Burza a napokon od 21. 1. 1948 Gabriel Kertész. Od 20. 2. 1949 bol na čele zjednotenej expozitúry Osídľovacieho úradu a FNO dovtedajší prednosta košickej FNO Rudolf Ambrovič, od októbra toho roku už Ladislav Paulenda.

Po formálnej likvidácii Fondu národnej obnovy a prevedení zostávajúcej majetkovo-presídľovacej agendy na národné výbory sa vytvorilo pod Krajským národným výborom v Košiciach oddelenie FNO/VII, ktoré dokonca disponovalo ešte aj samostatnou pracovnou skupinou v Poprade (likvidácia skonfiškovaného majetku niekdajšej početnej komunity spišských Nemcov).

Rimavskosobotská expozitúra Osídľovacieho úradu a FNO

Expozitúra Osídľovacieho úradu tu bola zriadená 26. 2. 1946. Jej prvým prednostom bol František Bobal'a a od 15. 2. 1947 Viktor Sliacky. Potom od 25. 9. 1947 ho nahradil Maximilian Rosenberger, ktorého koncom februára 1948 nahradil Juraj Uhlier, ale už v apríli bol prednostom Jozef Vitáloš.

Po formálnej likvidácii Fondu národnej obnovy k 1. 7. 1951 sa agenda expozitúry FNO v Rimavskej Sobote dostala pod správu Krajského národného výboru v Banskej Bystrici. Jej majetkovo-presídľovacia agenda sa istý čas ešte stále riešila v štruktúrach bývalej expozitúry (teraz označovanej ako KNV v Banskej Bystrici – oddelenie FNO/VII so sídlom v Rimavskej Sobote). Oddelenie malo spočiatku ešte stále až 17 zamestnancov, ktorých počet sa však priebežne zredukoval iba na 6. Ku koncu prvého polroka 1951 (pre relevantnú oblasť 97 obcí 7 okresov kraja) už bolo ukončených 1009 prídelov pre Slovákov presídlených zo zahraničia a 29 prídelov pre miestnych obyvateľov a doriešiť ostávalo už iba 30 prídelov. Zvyšný majetok zanechaný Maďarmi v rámci výmeny obyvateľstva už bol v držbe roľníckych družstiev resp. obcí (tam kde ešte nebolo založené JRD). Stále prebiehalo oceňovanie majetku zanechaného Maďarmi, vyúčtovávanie s národnými správcami či majiteľmi prídelov a pod. Likvidovanie väčšiny agendy Oddelenia sa optimisticky predpokladalo do konca roku 1952 (ostávala napr. ešte realizácia 58 konfiškačných rozhodnutí pri nehnuteľnostiach a 13 pri živnostenskom majetku).

Použité zdroje:

- ❖ KAPLAN, Karel – JECH, Karel (eds.): *Dekrety prezidenta republiky 1940 – 1945. Dokumenty I.* Brno : Doplněk, 1995.
- ❖ KORHEL, Michal: Povojnová migrácia na Slovensku : Perspektíva osídlencom a ich detí v Handlovej. In: *Historický časopis*, r. 2024, č. 4.
- ❖ RICHTÁRIKOVÁ, Tereza: Kompetenčné spory Osídľovacieho úradu pre Slovensko s centrálnymi československými úradmi a ich vplyv na osídlenie prvého reemigračného transportu z Rumunska. In: *Historický časopis*, r. 2024, č. 4.
- ❖ ŘEHÁČEK, Karel: Osídlovací úřad a Fond národní obnovy v Bratislavě a jejich role v budování poválečného Slovenska. In: *Slovenská archivistika*, r. 2020, č. 2.
- ❖ SÁPOSOVÁ, Zlatica – ŠUTAJ, Štefan (eds.): *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Univerzum-Eu, 2010.
- ❖ *Sbierka nariadení Slovenskej národnej rady*, r. 1945
- ❖ *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, r. 1945
- ❖ ŠUTAJ, Štefan (ed.): *Zmeny hraníc a pohyb obyvateľstva v Európe po druhej svetovej vojne*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2020
- ❖ ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2015